

## Özelleştirmenin Tehlikeleri: *Principalis*'lerin Özellikleri Roma Cumhuriyeti ve İmparatorluğu'ndaki İltizam Sistemini Nasıl Etkiledi\*

Edgar KISER\*\* - Danielle KANE\*\*\*

Çeviren: Ayşen SİNA\*\*\*\*

*Hemen hemen bütün eski devletler ve imparatorluklar vergi tahsilâtında özelleştirmeyi kullanmışlardı. Roma tarihi, iltizam sistemi çalışmak için iyi bir araştırma sahasıdır. Çünkü diğer pek çok faktörleri kontrol ederken, kapsamı ve etkisi üzerinde geniş çeşitlilik sağlar. İltizam usulüyle vergi toplama Cumhuriyet Dönemi'nin ilk zamanlarında başladı, yaygınlaştı ama Geç Cumhuriyet Dönemi'nin son yıllarında daha sömürücü hale geldi ve sonrasında bazı vergi türleri yürürlükten kaldırıldı ve İmparatorluk Dönemi'nde merkezden kontrol edildi. İltizam sisteminin kullanım ve etkisinin iyi bilinen sebeplerine ek olarak imparatorluğun büyüklüğü iletişim teknolojilerinin gelişim seviyesi ve toplanan vergi çeşitleri gibi Romalıların durumundaki en büyük belirleyicinin *principalis*'lerin özellikleri ve devletin yönetim biçimi olduğunu gösteriyoruz. Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemleri arasındaki farklılıklar, cumhuriyeti yöneten *senatus*'da ve imparatorluğun yöneticileri imparatorlarda izlenebilir. Cumhuriyet'in son zamanlarında özelleştirmenin yarattığı tehlike, temelde *principalis*'lerin özelliklerinden, bilhassa da Roma *senatusunun* kontrol etmek durumunda olduğu temsilcilerle devir hızı yüksek (döner kapı) ilişkisi içinde olan birden fazla *principalis* bulunması gerçeğinden kaynaklanmaktaydı ve senatörlerin iltizam sistemindeki yatırımları durumu daha da kötüleştirdi.*

İltizam sisteminin çeşitli tiplerinin gelişimi ve evrimi devletlerin ve imparatorlukların oluşumu ve büyümesindeki önemli özelliklerdendi. Özelleştirilmiş vergi toplama sistemi hemen hemen bütün premodern devletlerde yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı ancak biçimi ve etkisi bu

---

\* Edgar Kiser-Danielle Kane, "The Perils of Privatization: How the Characteristics of Principals Affected Tax Farming in the Roman Republic and Empire", *Social Science History* 31:2 (Summer 2007), s. 191-212 adlı yayının tarafımızdan çevirisidir.

\*\* Washington Üniversitesi.

\*\*\* Pensilvanya Üniversitesi.

\*\*\*\* Doç. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, (sina@humanity.ankara.edu.tr)

devletler için büyük çapta farklılık göstermekteydi. Bu farklılıklar devletler ve imparatorlukların gelir kaynakları, görece güçleri ve ekonomilerinin performansı ve gelişimi bakımından önemli sonuçlar doğurmaktaydı.

Bu makalede, Cumhuriyet ile İmparatorluk dönemleri arasındaki kurumsal farklılıkların iltizam sisteminin kapsamı ve etkisinde ne şekilde farklılaşma yarattığına odaklanılarak Roma'daki iltizamın evrimi araştırılmaktadır. Özelde Roma vergi yönetimi ile ilgili iki asli soruya yanıt vermekteyiz: İltizam sistemi İmparatorluk'a oranla Cumhuriyet Dönemi'nde neden daha fazla kullanıldı ve Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemlerindeki mültezimleri denetlemeye yönelik kurumsal mekanizmalar daha zayıf ve daha az etkiliydi? Hem Cumhuriyet hem de İmparatorluk dönemlerindeki farklılıklar da iltizam sisteminin Geç Cumhuriyet Dönemi'nde neden en istismarcı haliyle görüldüğünü anlamaya özellikle dikkat edilerek ayrıca araştırılmıştır.

Bu sorulara, temsilcilik ilişkilerinin yerleştirildiği tarihsel ve kurumsal şartlara odaklanan vekâlet teorisinin sosyolojik bir versiyonunu kullanarak yanıt vermekteyiz (Adams 1996; Kiser 1999). Farklı vergi yönetimi tiplerini, devlet yöneticilerinin *principalis* 'leri<sup>1</sup>, vergi değerlendirmesi yapan ve vergi toplayan bireylerin ise temsilci olduğu temsilcilik ilişkilerinin farklı biçimleri olarak görmekteyiz. İltizam sistemi, mültezimin belli bir bölgede belli bir oranda vergi toplama hakkı için yöneticiye belirli bir miktar ücret ödediği ve daha sonra kârı tuttuğu veya zararı işlemden aldığı özel bir vekâlet ilişkisidir. Vekâlet teorisi, farklı kurumsal çerçeveler içinde bu özelleştirilmiş vergi yönetimi biçiminde var olan belirli denetim sorunlarını gösterme olanağı sağlamaktadır.

Aslen *principalis*'lerin özelliklerinin bu temsilcilik ilişkilerinin doğasını nasıl etkilediği –ki bu durumda, iltizam sisteminin hangi boyutta kullanıldığı ve merkezi olarak ne dereceye kadar denetlendiği- konusuna odaklanılmaktadır. Charles Perrow'un (1990) iktisatta vekâlet teorisinin *principalis*'lerin özellikleri ve yarattıkları sorunlara odaklanmadığına yönelik önemli eleştirisini de göz önüne almaktayız. Bu konuyu araştırmak vekâlet teorisinin daha sosyolojik bir hale getirmenin parçası zira tarihsel ve

<sup>1</sup> *Principalis*, Latince'de “esas, ana, baş, başlıca, en önemli, belli başlı, hukuk, müvekkil, okul müdürü, sermaye, işveren” ve daha birçok anlamı olan sözcüktür. Söz konusu makalede “işletme yöneticileri” anlamındadır. Sosyal bilimler alanında, özellikle sosyoloji ve işletme alanlarında işletme yöneticileri, işletmenin birer vekili olarak kabul edilmektedir. Vekil bir başkası adına onun verdiği yetki ile çalışan kimsedir. Vekâlet teorisi, Roma'da vergilerin toplanmasıyla ilgili işletme yöneticilerinin bir vekil gibi hissedarların adına hareket ederken, hissedarlar ile çıkarlarının zaman zaman çakıştığını öne sürmektedir. Doğal olarak işletme yöneticileri de kendi çıkarları peşinde koşmakta ve daha yüksek kazançlar elde etmeyi istemektedirler (ç.n.).

kurumsal faktörler *principalis*'lerin özelliklerini belirlemekte ve böylece temsilcilik ilişkilerinin doğasını etkilemektedir. İşverenlerin özelliklerinin bu şekilde kavranması, "temsilci tipi" gibi eyleyenlerin kişisel özelliklerine odaklanan iktisadi vekâlet teorisindeki yaygın eğilimden hem daha geniş hem de kurumsal olarak daha yerleşiktir (Kiser 1999).

Roma'daki özelleştirmenin tehlikeleri *principalis*'lerin özelliklerini belirleyen belli bazı kurumsal nitelikler tarafından yaratılmıştır. İşverenlerin üç ana özelliğinin görece önemini değerlendirdik: İşverenler indirim oranlarını etkileyen faktörler (mevcut olanlara göre gelecekteki maliyet ve faydalarda yaptıkları indirim oranları), tek liderin aksine birden fazla *principalis*'in bulunmasıyla ilgili sorunlar, *principalis*'ler ve temsilciler arasındaki devir hızı yüksek [döner kapı] ilişki. Öncelikle, yöneticilerin uyguladıkları indirim oranları yönetimin uzunluğunu belirleyen hükümet biçimi tarafından kurumsal olarak ve ilaveten de yönetimin güvenliğine yönelik tehditlerin boyutu tarafından belirlenir. Yöneticilerin indirim oranları iltizam sistemi açısından özellikle önemlidir zira anında gelir sağlar ama ana potansiyel maliyet uzun vadede ekonomiye zarar verebilecek olan aşırı kullanmadır. Bu nedenle bazı araştırmacılar, yöneticilerin yüksek indirim oranı uyguladıkları durumlarda iltizam sisteminin daha yaygın ve daha az denetime tabî olduğunu öne sürmüşlerdir (Weber 1976; Levi 1988). İkinci olarak, birden fazla *principalis* olmasının tek *principalis*'e göre temsilcileri denetleme ve kontrol etmede daha az etkili olduğu bilinmektedir (Banfield 1975; Ferejohn ve Shipan 1990; Adams 1996). Birden fazla *principalis* olduğunda sık sık görüş ayrılığı yaşanmıştır ki bu da en iyi ihtimalle karar verme mekanizmasını yavaşlatmış, bazen de tamamıyla felç etmiştir. Özellikle büyük gruplarda serbest dolaşıma meyleden bir sorumluluk dağılımı vardır –yolsuzluğun sınırlandırılması pek az kişinin katılımının beklendiği ortak bir faydadır. Üçüncü olarak, devir hızı yüksek ilişkiler eyleyenlerin *principalis* ve temsilci olarak rollerini sık sık değiştirdikleri durumlarda var olur. Bu durum *principalis*'ler ve temsilciler arasında ihtilaf olasılığını artırır ve denetimin kötü olmasına ve yüksek oranda yolsuzluğa neden olur (Gromley 1979; Che 1995).

### **Roma'da Temsilcilik İlişkilerinin Yapısal İç İçeliği**

İltizamın ana özelliği, temsilcilerin belli bir maaş almalarındansa toplanan vergiyi maksimize etmek için çok daha güçlü nedenlerinin olmasıdır ki bu da genellikle yöneticilerin temsilcileri denetlemede zorluk yaşadıkları, dolayısıyla da kurallara uymanın artırılması için daha güçlü nedenler sunmaları gereken zamanlarda kullanılmıştır (Kiser 1994). Çoğu premodern devlet ve imparatorlukta, büyüklükleri ve görece zayıf iletişim sahibi olmalarına ve kayıt tutmalarına bağlı olarak, denetim zayıftır ve bu devletler ve imparatorluklar sıklıkla iltizam sistemi kullanmışlardır.

Roma Cumhuriyeti ve İmparatorluğu'nun gittikçe artan büyüklüğü vergi toplamayı zorlaştırmıştır. Cumhuriyet'in büyüklüğü uzun Kartaca Savaşları (MÖ 264-146) ile birlikte ciddi oranda artmaya başlamış ve Roma yaklaşık MS 106 yılına kadar büyümeye devam etmiştir. Roma İmparatorluğu yaklaşık 5.180.000 km<sup>2</sup>'ye kadar genişlemiş ve nüfusu da yaklaşık 54 milyona ulaşmıştır (Hopkins 1980: 120).

Roma devlet yönetiminin büyüklüğü, imparatorluk devlet idaresinin büyüklüğünün gerisinde kalma eğilimi göstermişti ve cumhuriyet yönetiminin eyaletleri düzgün bir şekilde yönetmek için pek az yüksek memuru (magistratus) vardır (Stevenson 1975 [1939]: 55; Finer 1997: 401). Sonuç olarak, dolaysız vergilerin matrah takdiri ve toplanması ücret ödenmeyen yerel temsilcilerin ellerine bırakılmıştır (Grant 1978: 340-41; Garnsey ve Saller 1987: 33-34; Lendon 1997: 6-17). Roma'da hem Cumhuriyet hem de İmparatorluk dönemlerinde, vergi ödemede ortak sorumluluk taşıyan ve kendi yerel vergi toplayıcılarını seçen halkalarda götürü ödeme sistemi kullanılmıştır (Brunt 1990: 117-18, 339-40; Bowman 1996: 354-55).

Roma devlet idaresinin büyüklüğü İmparatorluk Dönemi'nde önemli ölçüde artmıştır. Augustus Dönemi'nde Roma'da yaklaşık 150 devlet memuru ve eyaletlerde alt düzey devlet memurlarla birlikte 150 senatör ve atlı sınıfı pozisyonu vardı (Mann 1986: 274). Bu durumda dahi eyaletleri kontrol etme becerisi zayıf iletişim ve küçüklüğüne bağlı olarak sınırlıydı (ibid.: 268; Talbert 1996: 337). Egemenlikleri altındaki topraklarda daha fazla büyüme Diocletianus (MS 284) tarafından uygulamaya konulan reformlarla birlikte gerçekleşir. 4. yüzyılda Roma devletinde kabaca her 2000 tebaaya 1 memur oranında olmak üzere 30.000'den biraz fazla memur vardı (Lendon 1997: 3). Roma devleti tarihsel standartlarla küçüktü ki bu durum düşük genel gider maliyeti ortaya çıkarmakla birlikte düşük yönetsel kapasiteyi de beraberinde getiriyordu (Finley 1978: 13; Hopkins 1980: 120).

Bütün premodern devletlerde iletişim sorunları ciddi boyuttaydı ve Roma da istisna değildi. Sınırlı veri bulunması ve mevsimsel farklılıkların hükümet kuryelerinin hızını günde 80 ila 257 kilometre arasında değiştirmesine neden olmasından dolayı seyahat zamanlarını belirlemek zordur (Duncan-Jones 1990: 25; Wells 1992: 139; Casson 1994). İletişim hızlarında ve dolayısıyla Roma devletinin denetim kapasitesinde de zaman içinde bazı değişimler görülmüştür. İmparatorluğun gittikçe artan büyüklüğüyle birlikte Roma ile eyaletleri arasındaki iletişim zorlaşmış ve bu sorun yol yapımıyla bir ölçüde hafifletilmiştir (Wachter 1987: 96; Wells 1992: 139; Alston 1998: 247). Pek çok alanda sosyal düzenin bozulması ve yollar ile posta istasyonlarının bakımıyla ilgili yaşanan sorunlara bağlı olarak daha sonra İmparatorluk'ta iletişim hızı kötüleşmiştir (Duncan-Jones 1990: 29).

Vergilerin özellikleri ayrıca iltizam sistemini de etkilemiştir çünkü bu sistem bazı vergi tipleri için diğerlerinden daha etkilidir. Roma'da farklı vergi tipleri bulunmaktaydı ancak devlet aslen doğrudan vergilendirmeye dayanıyordu. Cumhuriyet Dönemi'nde MÖ 167 yılına kadar bütün İtalyan vatandaşlardan *tributumsoli* (savaş vergisi) alınmıştı (Stevenson 1975 [1939]: 167). Beş yılda bir yapılan nüfus sayımında (*census*) bildirildiği şekliyle bütün mülk, toprak, ev, köle ve kişisel mal biçimleri üzerinden değerlendiriliyordu (Jones 1974: 161). Ayrıca *tributumcapitis* (kelle vergisi) de toplanıyordu. İtalyan limanlarında gümrük vergisi alınıyordu. Aslen fetihlerden elde edilen gelirin varlığına bağlı olarak İtalyanlar MS 167'den sonra artık doğrudan vergi ödemediler ancak dolaylı vergi vermeye devam ettiler. Cumhuriyet Dönemi'nin sonlarına doğru Roma'nın gelirinin çoğu vergilendirme sisteminin farklı olduğu eyaletlerden geliyordu (Stevenson 1975 [1939]: 137). A. H. M. Jones (1974: 26) Cumhuriyet Dönemi'nde eyaletlerden alınan ana vergileri *stipendium* (kentlere uygulanan bir götürü vergi), *decumae* (zirai mahsul vergisi) ve *scriptura* (mera vergisi) olarak ayırır.

Vekâlet teorisi, vergilerin özelliklerinin iltizam sisteminin kullanılıp kullanılmadığına dair önemli bir belirleyici etken olduğuna işaret eder (Kiser 1994). İltizam sistemi üç nedenden dolayı gümrük, satış gibi dolaylı vergiler için kullanılacak ve toprak, üretim veya kişiler için doğrudan vergilerden daha fazla gelir getirecektir. Birincisi, dolaylı vergilerden elde edilen gelir daha değişken ve daha az tahmin edilebilir durumdadır zira bunda zaman içinde daha fazla çeşitlilik görülür ki bunların ikisi de denetimi zorlaştırmaktadır. İkincisi, ölçüm ve toplama işlerinin birbirinden ayrılmasındaki ve ölçümün tekrarlanmasındaki zorluklardan dolayı rüşvete yol açan ölçüm sorunları doğrudan vergilendirmeden ziyade dolaylı vergiler için daha ciddi bir boyuttadır. Üçüncüsü, toprak gibi doğrudan vergiyle işletilen pek çok varlığın yüksek sermaye bileşeni bulunmaktadır ki fazla vergi alma eğilimi taşıyan iltizam gibi bir sistemin uzun vadede daha fazla olumsuz etkisi olacaktır. Doğrudan vergiler için iltizam sisteminden kaçınılmasının ana sebebi yüksek sermaye bileşeni olan bir varlığın aşırı sömürülmesi tehdididir. Yapılan gözleme dayalı çalışmalar erken dönem modern devletlerde ve imparatorluklarda iltizam sisteminin hemen hemen her zaman dolaylı vergiler için kullanıldığını ve bu sisteme doğrudan vergiler için nadiren başvurulduğunu göstermektedir (Kiser 1994: 295-97). Roma Cumhuriyet Dönemi bu bakımdan istisna teşkil etmektedir –iltizam sistemi dolaylı vergiler kadar doğrudan vergiler için de kullanılmıştır.

### **Devlet Biçimi ve *Principalis*'lerin Özellikleri**

*Principalis*'lerin özelliklerinin temsilcilik ilişkilerini ne şekilde etkilediğini çözümlenmeden önce daha temel bir gözleme dayalı sorunun

yanıtını vermek gerekiyor: Roma tarihinin farklı dönemlerinde *principalis* kimdi? Bir temsilcilik ilişkisindeki *principalis*, temsilcileri seçen veya temsilcilerin seçildiği süreci belirleyen ve ikinci derecedeki alacaklar ile temsilcilerin denetiminde kullanılacak yöntem ve boyut da dâhil olmak üzere temsilcilik ilişkisinde kuralları ve temsilcinin sorumluluklarını ortaya koyan bir eyleyicidir (veya eyleyiciler). Herhangi bir kuruluşta “o” *principalis*’i tayin etmek zordur çünkü bütün kuruluşlar sıklıkla birbiriyle çakışan ve belirsiz yetki alanları bulunan temsilcilik ilişkisi katmanlarından oluşmaktadır. Örneğin, Andrew Lintott (1999: 14) Roma Cumhuriyet Dönemi’nde “birden fazla meşru karar alma noktası” olduğuna dikkat çeker –*senatus*, konsüller, halk meclisi, mahkemeler ve yüksek memurların (*magistratus*) tamamının vergi yönetimi konusunda bir takım girdileri bulunmaktadır. Cumhuriyet Dönemi’nde devletin yönetsel seviyesindeki ana *principalis*’in *senatus* olduğunu ve İmparatorluk Dönemi’nde de imparatorların ana *principalis*’ler olduğunu öne sürmekteyiz ancak diğer eyleyiciler tarafından oynanan önemli rolleri de dikkate almamız gerekiyor.

*Senatus*’un Cumhuriyet Dönemi’nde sahip olduğu gücün boyutu konusundaki tartışmalar halen devam etmekte olmasına rağmen herkes *senatus*’un en güçlü kurumlar arasında olduğu hususunda hemfikirdir (Vishnia 1996: 176-77; Lintott 1999: 65-67; Yakobsen 1999: 10-11). Cumhuriyet senatosu, Aristoteles’in timokrazi –üyelik mülkiyet niteliklerine bağlıdır- olarak adlandırdığı bir yapıdır (Finer 1997: 387). Erken Cumhuriyet Dönemi’nde *senatus*’un yaklaşık 100 üyesi bulunmaktaydı ancak üye sayısı bütün bir Cumhuriyet Dönemi tarihi boyunca ve İmparatorluk Dönemi’ne doğru ciddi bir şekilde değişiklik göstermiştir. Politika üretimi çerçevesinde *senatus* yasaları tartışır, bazen değişikliğe gider ve daha sonra yasama için oy kullanırdı. Daha sonra yasa nihai onay için halk meclislerinden birine sunulurdu. Politika uygulaması konusunda ise *senatus*, hazine ve mali politikaları kontrol eder ve yüksek memurlara (*magistratus*) talimatlar vererek, ihtiyaçları onaylayarak veya erteleyerek ve görev sürelerini uzatarak veya uzatmayı reddederek onları kontrol ederdi (Stevenson 1975 [1939]: 50; Vishnia 1996: 189; Lintott 1999: 18-19).

Max Weber (1976 [1909]: 63, 74) konsüllerin Cumhuriyet Dönemi’ndeki ana *principalis*’ler olduğunu düşünmüştü ancak bunların yönetim üzerinde pek az kontrolü vardı (Lintott 1999: 18). Ayrıca, konsüllerin gücü iki kişi olmalarıyla, görev sürelerinin yalnızca bir yıl olmasıyla ve özellikle *senatus*’taki görevlerinin sürüyor olmasıyla da sınırlıydı. Hem iki konsül olması hem de görev sürelerinin kısa olması Roma’nın ilk zamanlarında kralların kullanılmasının bırakıldığı dönemde konan ve yürütmenin potansiyel olarak despotik iktidarına karşı yapılmış bilinçli bir denetim

sistemiydi (Adcock 1964; Coleman 1970: 1077). Senatör oldukları için *senatus*'a döneceklerini bilen konsüllerin uzun vadeli çıkarları *senatus*'un kurumsal gücünü sağlamaktan geçiyordu.

Halk meclislerinin de Cumhuriyet Dönemi'nde bazı güçleri vardı zira hem yasamaya hem de seçilmiş yüksek memurlara (*magistratus*) nihai onayı veriyorlardı (Millar 1984). Bunlardan ikincisi özellikle önemi haizdir zira temsilcileri seçmek bir *principalis*'in ana özelliklerindedir. Ancak çeşitli araştırmacılar meclisin *senatus*'tan tamamen özerk olmadığına dikkat çekmişlerdir. Meclisin *senatus* veya *senatus*'tan bir aristokrat alt grubu tarafından tamamen kontrol edilmesinin boyutlarıyla ilgili tartışmalar sürüyor olmasına rağmen herkes senatörlerin, yüksek memurların seçilmesi de dâhil olmak üzere meclis oylarını kayırma ve rüşvet yoluyla etkilemeye çalıştıkları konusunda hemfikirdir (Crawford 1978: 27-30; Vishnia 1996: 195-96; Lintott 1999: 14, 198).

Kıdemli yüksek memurlar (*senior magistratus*) da vergi yönetiminde büyük bir güce sahiptiler (Lintott 1999: 14, 198). Denetçiler (*censor*) iltizam sözleşmelerini kiralardı ve valiler de mültezimlerin denetlenmesinden sorumlu esas eyalet temsilcileriydi. Ancak bu her iki tür eyleyici de en iyi şekilde orta-düzey yönetici olarak değerlendirilmelidir, yetkili *principalis* olarak değil. Ayrıca, konsüller gibi onlar da görev süreleri sona erdiğinde *senatus*'a dönecekleri kısa yönetsel görev sürelerine sahiptiler ve bu nedenle de asıl bağlılıkları o kuruma karşıydı. Yönetici olmakla birlikte talimatlarını *senatus*'tan alır ve *senatus* tarafından denetlenirlerdi (Lintott 1993: 43-44; 1999: 101, 197).

Son olarak, yargının da aslen yolsuzluk davalarını soruşturma rolü çerçevesinde yönetim üzerinde bir miktar gücü vardı. Ancak bu davaların çoğu siyasi nedenlerden ortaya çıkıyordu ve sıklıkla *senatus*'taki rakip gruplar tarafından kontrol veya manipüle ediliyordu (Gruen 1968: 6-8; Scullard 1973: 1). Gaius Gracchus yolsuzluğu soruşturmakla görevli ana yargı kurumunun kontrolünü senatör sınıfından atlı sınıfına geçirerek bu sorunu hafifletmeye çalıştı (Gruen 1968: 284). Yeni mahkemenin yapısı üçte bir senatör ile üçte iki atlı sınıfından oluşuyordu. Bundan önce, senato mahkemesi en azından bazı zamanlarda, “özellikle *publicani* çok fazla para kazanmaya çalıştığında... ve böylece eyalet halklarını yoksullaştırıp senatörlere pek az ganimet bıraktığında” (Grant 1978: 148-49) mültezimleri kontrol altına almaya çalışmıştı. Ne var ki, bu reform ihtilaf nedeniyle başarısız oldu (Richardson 1994: 578). Mültezimler hale aslen atlı sınıfı mensupları oldukları için bu sınıfa mahkemenin kontrolünü vermek kontrol kapasitesinde çok büyük azalmaya neden oldu. Sonuç olarak, mahkeme Sulla tarafından senatörlerin kontrolüne geri verildi (Gruen 1968: 285;

Weber 1976: 320). Her iki mahkeme de yolsuzluğun sınırlandırılmasında etkili olmadı Gruen 1968: 6-8; Stevenson 1975: 73).

Genel olarak, pek çok kurum bazı güçlere sahip olmasına rağmen Roma Cumhuriyet Dönemi'nde *senatus* en güçlü yürütme *principalis*'i idi ve vergi yönetiminden sorumlu ana kurumdu (Austin 1989: 165; Brunt 1990: 86; Lintott 1993: 43). Devletin kurumsal yapısı ve buna bağlı olarak yönetimden sorumlu *principalis*'in rolü İmparatorluk Dönemi'nde çarpıcı bir şekilde dönüşüme uğradı. En önemli değişiklik imparatorlara oranla *senatus*'un azalan gücüydü (Millar 1977). İmparatorluk Dönemi'nde *senatus* Principatus Dönemi'nde hala bir miktar güç sahibi olmasına rağmen imparatorların *principalis* olduğu nettir.

### ***Principalis* 'lerin İndirim Oranları**

Cumhuriyet Dönemi iltizam sisteminin etkisizliği ve istismara açık özelliğine dair bir açıklama *principalis*'lerin indirim oranlarına odaklanmaktadır. Weber Cumhuriyet Dönemi'ndeki ilgili *principalis*'in konsüller olduğuna dair varsayımına dayanarak (1976 [1909]: 63, 364) bu yetkililerin mültezimlerin vergi mükelleflerini sömürmelerine izin vermesinin ana nedeninin onları izleyen imparatorlardan daha yüksek indirim oranı uygulamaları olduğunu çünkü görev sürelerinin kısa olduğunu belirtmektedir (bkz. ayrıca Frank 1927: 186). Bu iddiayla ilgili ana sorun Weber'in konsüllerin gücünü *senatus*'a oranla abartmasıdır–yukarıda tartışıldığı gibi, Cumhuriyet Dönemi'ndeki en önemli *principalis* *senatus*'tu. (Austin 1989: 165; Lintott 1993: 43; Finer 1997: 402).

Bir bütün olarak Cumhuriyet Dönemi'ni kapsayan Weber'in iddiasının aksine Margaret Levi'nin (1988) yönetimin güvensizliğine yaptığı vurgu indirim oranlarının yalnızca Geç Cumhuriyet Dönemi'nde yüksek olduğuna işaret etmektedir. Levi, Geç Cumhuriyet Dönemi'nde (Gracchi sonrası, özellikle Sulla'nın MÖ 79 yılında görevden ayrılmasının ardından) hem yönetici grup içindeki rekabetten hem de sık sık yaşanan ayaklanmalardan dolayı yönetim güvenliğinin azalmasına bağlı olarak yöneticilerin indirim oranlarının arttığını öne sürmektedir (Finer 1997: 435). Bu durum Romalı yöneticilerin uzun vadeli gelir akışındansa cari gelirleri azami seviyeye getirmeyle daha fazla ilgilenmelerine neden olmuş ve böylece mültezimler üzerindeki denetimleri azaltmalarına yol açmıştır (Levi 1988: 88-91).

Weber'in hükümet şekline yaptığı vurgu İmparatorluk'ta indirim oranlarının aynı şekilde yüksek olacağına işaret ederken, Levi'nin yönetimin güvensizliğine odaklanması farklı varyasyonları göstermektedir. Eğer yönetimin güvensizliğini suikasta uğrayan imparator sayısı ile ölçersek, bu durumun İmparatorluk'un başlarında yüksek olduğunu görürüz. İlk on iki



imparatorun yaklaşık yarısı suikasta kurban gitmiş ve tamamı 37 ile 69 arası ya suikasta uğramış ya da azledilmiştir. Roma imparatorlarının belli bir görev süreleri olmamasına rağmen Weber'in ifade ettiği gibi bu dönemde düşük indirim oranları olduğunu düşünmek zordur (Wells 1992: 96-97). Antonines adı verilen Trajan ile Commodus (98-180) yönetimleri arasındaki dönem İmparatorluk'un refah ve siyasi istikrar bakımından altın çağdır ve 69 ile 180 arasında sekiz imparatorun yalnızca biri suikasta uğramıştır (Finer 1997: 531). Durum 235'ten sonra daha da kötü hale gelmiş ve 235 ile 284 arası 18 meşru imparatorun 14'ü öldürülmüştür (ibid.: 231). Bu nedenle, eğer Levi yönetimin güvensizliğinin indirim oranlarının artırılmasına yol açması konusunda haklıysa, İmparatorluk'un erken döneminde az sayıda reform beklememiz gerekir. Reformların en çok 69 ile 180 arası yaygın olması ve 180 ile 284 arası nadiren reform olması gerekir.

### **Birden Fazla *Principalis*, Yüksek Devir Hızı ve İhtilaf**

Cumhuriyet Dönemi'nde özellikle doğrudan vergilerde olmak üzere iltizam sisteminin yaygın olmasının ve mültezimler üzerinde uygulanan denetimin zayıf olmasının ana nedeninin *senatus principalis*'leri ile yönetsel temsilciler arasındaki ilişkinin doğası olduğunu öne sürmekteyiz. *Senatus*'un birden fazla *principalis* olması tarafından yaratılan toplu eylem problemlerine ek olarak, Cumhuriyet Dönemi Roma'sındaki devlet yapısında en benzersiz ve sorunlu taraflardan biri de *principalis*'ler ile temsilciler arasındaki yüksek devir hızına sahip ilişkiydi. Cumhuriyet senatosu politika oluşturma ve bunun uygulanmasından sorumluydu ama senatörler doğrudan seçilmiyordu. Bundan ziyade kısa dönem yöneticiler – bir yıllık görev süresi olan yüksek memurlar- olarak halk meclisleri tarafından seçiliyorlardı. Yöneticilik süreleri sona erdikten sonra hayat boyu senatör oluyorlardı. *Senatus*'taki görevleri süresince pek çoğu genellikle daha yüksek mevkilerde olmak üzere yönetici olarak ek görevler almak üzere seçiliyorlardı. Bu nedenle bütün yüksek memurlar aynı zamanda senatördü ve bütün senatörler geçmişte yüksek memurluk yapmıştı ve muhtemelen tekrar yüksek memur olacaklardı. Bu durum cumhuriyet devletinin bu iki dalı arasında klasik devir hızı yüksek bir ilişki üretmiştir— bunun sonucu da senatörler ile yöneticiler arasında alışılmadık derecede yüksek bir çıkar çatışması olmuştur (Shelton 1988: 225-26; Vishina 1996: 177).

*Senatus* ile yüksek memurlar arasındaki güçlü bağların iki tahmin edilebilir sonucu olmuştur; bunlardan biri verim için iyi, diğeri ise sorunludur. (1) Senatörlerin hepsi daha önce yüksek memur olarak görev yaptıklarından dolayı yönetsel sorunlar hakkında başka devletlerdeki politika yapıcılardan daha fazla bilgi sahibiydiler ve (2) yönetsel temsilciler ile onları

denetlemekle görevli *senatus principalis*'leri arasındaki güçlü ağ ilişkileri işbirliğine dayalı yolsuzluk ortaya çıkarmıştır. Bu iki etki zıt yönlerde itiş oluştururken net bir soru ortaya çıkmıştır: Hangisi daha önemli olacak? Verilecek yanıt yüksek devirli bir durumda birden fazla *principalis* tarafından yaratılan teşvik yapısından kaynaklanmaktadır. Mültezimlerin suiistimal eğilimlerini sınırlandıracak kuralların oluşturulması ve uygulanmasından elde edilen kazanç birden fazla *principalis* arasında bölüştürülürken, yüksek memur olduklarında yolsuzluktan elde edilen kârlar birey olarak kendilerine gitmektedir. Böylece her bir senatör kuralların sıklaştırılmasına karşı çıkacaktır çünkü bu durum bir sonraki sefer yüksek memur olarak görev yaptığında yolsuzluk kârlarından faydalanmasını engelleyecektir. *Senatus*'un çıkarları gevşek bir denetim sistemi sağlamadığı ki bu nedenle yüksek devir hızından gelen bilgi amaçlı kazançları daha etkili bir sistem tasarlamak üzere kullanmadılar.

Mevcut senatörlerin, özellikle temsilci rolünden daha sonra kazanç sağlama şanslarının uzak bir gelecekte olduğunu veya hiç gerçekleşmeyeceğini düşünmeleri halinde, denetimleri sıkılaştırarak yine mevcut yüksek memurlara sırtlarını dönmemelerini sağlayan şey neydi? Bu sorunun yanıtı bir bakıma benzer sınıf konumu ve evliliklerle birbirine bağlanan bir grup olarak *senatus*'un sahip olduğu birbirine kenetlenmiş yapıya bağlıdır. Ancak bu elbette kısmi bir açıklamadır zira tarih kendi sınıfı ve kendi hısımlarının çıkarlarına karşı hareket eden kişilerin hikâyeleriyle doludur. Roma'daki durumda *senatus*'ta sık sık rekabet ve grupsal ayrılıklar görülmüş ve bunların pek çoğu da siyasi nedenli davalarla sonuçlanmıştır (Gruen 1968). Ancak, bu tartışmalara rağmen senatörlerin temel maddi çıkarları bir dayanışma ortaya çıkarmıştır. Zamanlar arası sorun yalnızca senatörlerin yüksek memur olarak daha sonra görev yapmayı beklemeden doğrudan mevcut temsilcilerin yolsuzluklarından çıkar sağlamaları durumunda tamamen çözülebilirdi. Altta açıklayacağımız üzere, bu Geç Cumhuriyet Dönemi'nde senatörlerin doğrudan iltizam sistemine yatırım yapmalarıyla ve böylece suiistimal kârlılığına katılımlarıyla gerçekleştirilmiştir.

### **Erken Cumhuriyet Dönemi'nde İltizam**

Romalılar, Sicilya'yı fethettiklerinde hâlihazırda bu adada uygulanmakta olan iltizam sistemini yaklaşık MÖ 3. yüzyılda kullanmaya başlamışlardır (Levi 1988: 72).<sup>2</sup> Önceleri bu iltizamlar azdı ve yerel mültezimlerce

<sup>2</sup> Ne yazık ki, Roma'da iltizam sisteminin kullanılmasının boyutları ve kesin zamanlamasına, zaman içindeki görece etkililiğine ilişkin veriler bütüncül değildir. Vergilendirme konusunda kesin verilerin olmamasından şikâyet etmek araştırmacılar arasında yaygın bir

denetleniyordu (Jones 1974: 162). İltizamlar az olduğu için mültezim olmak için gerekli olan sermaye miktarı makuldü. Sonuç olarak, mültezimler Roma'daki en zengin sınıf olan senatörlerden gelmiyor, onların bir altındaki grup olan atlı sınıftan geliyordu.<sup>3</sup> Bu yüksek işlem maliyetiyle karakterize merkezi olmayan bir iltizam biçimiydi zira sözleşmelerin fazla sayıda küçük özel üstlenici ile yapılması gerekiyordu ancak yöneticiler herhangi belli bir mülteziime bağlı değillerdi.

İtalya'daki dolaylı vergiler mültezimler (*publicani*) tarafından toplanıyordu, yani iltizam sisteminin özellikle fethedilen alanlar için kullanılmadığı nettir (Badian 1972: 62-63). Gümrük vergileri de eyaletlerde, en azından İspanya ve Galya'da, aracıyla toplanıyordu (Jones 1974: 162; Lintott 1993: 83-85). Cumhuriyet Dönemi'nin tamamında gümrük vergisi için tutulmuştu (Lintott 1993: 80; Richardson 1994: 584). Ernst Badian (1972: 62-63) bunların oldukça etkili bir şekilde toplandığını ifade etmektedir (bkz. ayrıca Levi 1988: 81).

Daima mültezimler tarafından toplanan dolaylı vergilerin aksine doğrudan vergiler için uygulanan yönetim biçimi değişiyordu. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde doğrudan vergiler tıpkı çoğu premodern devlette olduğu gibi yerel halkın önde gelenleri tarafından toplanıyordu (Kiser 1994). Romalıların kendilerinin ödediği emlak vergisi MÖ 167 yılına dek önce daha zengin olan vatandaşlar (*tribuniaerarii*) tarafından zorunlu hizmet olarak toplanıyordu (Brunt 1990: 354). Ancak, Cumhuriyet Dönemi'ndeki ana doğrudan vergiler (*stipendium*, *decumae* ve *scriptura*) bazen vergi tahsildarlarınca (*publicanus*) toplanıyordu (Jones 1974: 26; Stevenson 1975 [1939]: 144). *Scriptura* bütün Cumhuriyet Dönemi'nde mültezimler tarafından toplandı. İspanya ve Afrika'da doğrudan vergileri toplamak için devlet temsilcileri kullanılırken Asya ve Sicilya'da mültezimler kullanılıyordu (Hopkins 1980: 119; Lintott 1993: 74-75; Richardson 1994: 586). Doğrudan vergilerin aracıyla toplanması Mısır'da hiçbir zaman yaygın kullanılmamış ancak bazen başvurulmuştur (Brunt 1975: 138; Bowman 1996: 690).

Anakarada doğrudan vergilerin toplanması için iltizam sisteminin kullanılmasında herhangi bir düzen bulunmuyordu (Kiser 1994). Bu dönemde senatörlerin yüksek indirim oranları olmadığı için ancak iki

---

durumdur (Hopkins 1980: 116; Saller 1982: 104; Lintott 1993: 73). Yine de iltizam sistemi tarihinin sınırları çoğu argümanımızı değerlendirmek için yeteri kadar nettir.

<sup>3</sup> Atlı sınıfı “*senatus*’dan daha geniş, daha dağılmış ve amorf bir birim” idi (Jones 1974: 8). En geniş haliyle, en az 400.000 *sestertius* değerinde mülk sahibi Romalı yurttaşlardan oluşuyordu. Daha dar olarak ise imparatorun *equus publicus* verdiği gruptaki kişileri ifade ediyordu. *Senatus*’da birkaç yüz senator varken bu grupta birkaç bin kişi vardı.

muhtemel açıklama olabilir: fazla vergi alınmasını önlemek üzere mültezimleri kontrol edecek bir yol buldular veya mültezimlerin suiistimalini sınırlandıracak yeterli nedenleri yoktu. Her iki açıklama da kısmen doğrudur. Fazla vergi alınması Erken Cumhuriyet Dönemi'nde bir sorundu ancak görece sınırlıydı (Levi 1988; Richardson 1994: 588).

Mültezimlerin suiistimalleri mültezim düzenlemesi, kiraların uzunluğu ve bireylerden vergi toplanmasının yerel düzeyde kontrol edilmesiyle kısmen denetleniyordu. Levi (1988) iltizam sisteminin Erken Cumhuriyet Dönemi'nde, Geç Cumhuriyet Dönemi'ne oranla daha düzenli olduğunu ve bu nedenle irtikâbın daha az ciddi bir sorun olduğunu öne sürmektedir. Beş yıllık görece daha uzun kiralar da mültezimlerin indirim oranlarını düşürmüş ve böylece irtikâp sorunu hafiflemiştir (Lintott 1993: 77; Richardson 1994: 584). Fazla vergi alınmasının boyutunu sınırlandıran ana mekanizma muhtemelen kentlerden ve diğer topluluklardan götürü ödeme alınması uygulaması olmuştur. İltizam sistemi ilk olarak Sicilya'da Romalılar tarafından uygulandığında mültezimler kendi değerlendirme maliyetlerini düşürmek için kentlerden götürü ödeme alınması için pazarlık yapmışlardır (Jones 1974: 163). Bu nedenle, mültezimler kullanılmış olmasına rağmen *stipendium* vergi mükelleflerinden para sızdırmak için daha az nedeni bulunan kent otoriteleri tarafından toplanmıştır. Yine de vergi mükelleflerinden para sızdırma sona erdirilememiş, bunun da olumsuz ekonomik sonuçları olmuştur (Crawford 1977: 44-45). Bundan anlaşılıyor ki *senatus* iltizam sisteminin sorunlarına rağmen doğrudan vergilere uzanmasından rahatsız değildir (Shelton 1988: 230).

### **Geç Cumhuriyet Dönemi'nde İltizam**

Geç Cumhuriyet Dönemi'nde iltizamın geniş bir şekilde kullanıldığına dair görüş birliği bulunmaktadır (Badian 1968: 87; Weber 1976 [1909]: 317, 333; Crawford 1978: 73-76, 171-72; Duncan-Jones 1994: 58-59). Asıl sorun senatörlerin, valilerin ve diğer yüksek memurların mültezimleri denetlemeye yönelik nedenlerinin olmamasıydı. İltizam sistemini denetlemek için *senatus*'un ilgi göstermemesi valilerin nedenlerini de azaltmıştı zira kendi eyaletlerindeki iltizam sistemini kontrol etmede başarısız olmaları durumunda herhangi bir yaptırım ile karşılaşmıyorlardı (Lintott 1993: 46; Gruen 1995: 70). Bu dönemde valiler sıklıkla yolsuzluk yapıyordu ki bunun en yaygın şekli mültezimlerin yolsuzluklarını görmezden gelmeleri karşılığında aldıkları rüşvetlerdi (Crawford 1978: 132; Duncan-Jones 1994: 59; Vishnia 1996: 177, 181). Halkın mültezimleri onaylamaması genel bir durum olmasına rağmen valiler genellikle mültezimlerin tarafını tutuyorlardı çünkü mültezimler güçlüydü ve yolsuzluktan elde ettikleri gelirin bir kısmını valilere sunabiliyorlardı (Brunt 1990: 354-56; Crawford 1977: 44-45).

Valilerin altında bulunan yüksek memurlarla ilgili durum da daha iç açıcı değildi. Devir hızının yüksek olması –yüksek memurların yönetsel görev süresinin bir ila üç yıl arasında olması- bu yetkililere yüksek indirim oranı veriyordu ve yerel bilginin düşük seviyelerde kalmasına yol açıyordu (Hopkins 1980: 120). Bu da onların etkililiğini azaltıyordu (Stevenson 1975 [1939]: 104).

Erken Cumhuriyet Dönemi boyunca bütün vergi tahsildarı (*publicanus*) mültezimler eyaletlerden ve atlı sınıfından seçiliyordu (Richardson 1976: 147; Finer 1997: 423-24). Bunun aksine geç dönemde ise aracıyla toplanan vergi esasen daha fazlaydı ve bu nedenle genellikle varsıl Romalı gruplarca ihale ediliyordu zira yalnızca onlar yeterli sermayeyi toplayabiliyordu. Sonuç modern şirketlerinkine benzer şekilde hisse satan büyük iltizam şirketlerinin gelişmesi olmuştur (Richardson 1994: 584; Temin 2004). Gaius Gracchus bu uygulamayı Asya'da iltizam ile başlatmıştır (Jones 1974: 163). MÖ 123 yılında başlamak üzere Asya'daki iltizam sistemine ilişkin sözleşmeler Roma'daki denetçiler tarafından veriliyordu (Harris 1971: 1384). Geç Cumhuriyet Dönemi ile birlikte merkezileşme sıklıkla farklı dolaylı vergi tiplerini kapsayacak şekilde genişletildi. Örneğin, bir şirket hem gümrük hem de otlak vergilerini topluyordu (Lintott 1993: 83).

İltizam şirketlerin merkezileşmesi, işlem maliyetini düşürmek isteyen yöneticilerin arzusu (yüzlerce sözleşmedense tek bir sözleşme için pazarlık yapmak çok daha ucuza geliyordu), vergi toplamadaki ölçü ekonomileri ve bazı durumlarda yöneticilerin yalnızca büyük şirketlerin sunabileceği kredilere olan ihtiyacı tarafından belirlenmişti (Vishnia 1996: 168-69; Andreau 1999: 114-17; Temin 2004: 724-25). Ancak, senatörlerin iltizamları denetlemedeki ilgileri *senatus*'un gittikçe mültezimlere bağımlı hale gelmesiyle daha da azaldı (Levi 1988: 86-87; Richardson 1994: 585).

İltizamların merkezileşmesine daha da büyük bir sorun eşlik ediyordu. İltizam sistemi merkezileşmeye başladıkça ve bireysel iltizamların boyutu büyüdükçe senatör sınıfından Romalılar bunlara doğrudan yatırım yapmaya başladılar (Love 1991; Lintott 1993: 87). Bu uygulamanın tam olarak ne zaman başladığı bilinmese de bazı kanıtlar MÖ 70'li yıllarda Sulla senatosu döneminde başladığına işaret etmektedir zira o zaman *senatus*'un pek çok yeni üyesi doğrudan daha önce iltizamlarda yer almıştı ve bu kârlı yatırımı bırakmaya gönüllü değillerdi (Badian 1972: 104). MÖ 70 yılında Cicero, Verres'in (bir senatör) bir iltizam şirketinde hissedar (uygulamada bir *socius*) olduğunu iddia etmişti ve MÖ 59'da yine Cicero aynı suçlamayı Vatinius için de yapmıştı. Senatörlerin doğrudan iltizamları yönetmesi yasak

olduğu için bunlar kayıt dışı hisselerdi ve bu nedenle senatörler şirkette resmen *socii* değillerdi (ibid.: 103-5; Love 1991; Andreau 1999: 23).<sup>4</sup>

İltizamları, *principalis*'leri denetlemekle görevli senatörlerin de ayrıca temsilci olarak halktan aşırı vergi alınmasındaki yolsuzluktan yüksek kazanç elde ettiği bir durum oluşmuştu. Badian'ın (1972: 105) söylediği gibi: "Hükümet ile kamu sözleşmeleri arasındaki geleneksel görev ayrımı ölmüştü." Mültezimlerin denetimi senatörlerin hisse sahibi olmasından önce de sorunluydu ancak o noktadan sonra durum daha da kötüleşti (Lintott 1993: 90). İltizamları etkili bir şekilde denetlemek senatör sınıfı için bir bütün olarak çıkar dâhilinde olsa da bireysel olarak senatörler bunlara yatırım yapmayı daha kârlı görmüş ve daha sonra vergi mükelleflerinin pahasına kendilerini zengin eden suiistimalleri görmezden gelmişlerdir. Jean Andreau (1999: 6) şu sonuca varmaktadır: "Kesinlikle senatörler ve şövalyeler, yasal veya yasadışı şekillerde, yönetsel ...sorumluluklarından ...kayda değer ölçüde gelir elde etmişlerdir." Badian (1972: 118) da şu noktaya dikkat çekmektedir: "Roma, nihayetinde, kamu hizmetindeki—herhangi bir kamu hizmeti-- özel girişim sorununa ilişkin kilit noktanın yöneticilik yapanlarda ve hükümet etme ilke ve uygulamalarında olduğunu keşfetmişti."

Başka bir deyişle, sorun bizzat iltizam sisteminin kullanılmasında değil, bu temsilcileri denetlemekle yükümlü *principalis*'lerin özelliklerindedir. Bu durumda hem *principalis*'lerin hem de temsilcilerin çıkarı yüksek seviyedeki yolsuzluktaydı. Geç Cumhuriyet Dönemi'ndeki iltizamlarla ilgili sorunlar esasen yöneticilerin yüksek indirim oranlarına veya mültezimlere olan gittikçe artan bağımlılıklarına bağlı değil, bu dönemde iltizamın merkezileşmesine eşlik eden *principalis*-temsilci ilişkisinin bozulmasına bağlıydı.

Artık geniş hale gelmiş Roma devletindeki zayıf denetleme kapasitesi ile yetersiz kayıt tutma göz önüne alındığında sahip olduğu bütün sorunlarla bile iltizamın sağladığı güçlü nedenler kendisini muhtemelen doğrudan vergileri toplamak üzere belli bir maaş alan yetkilileri kullanan bir kamu bürokrasisine göre yeğ hale getirmiştir zira bu sistemdeki ana yolsuzluk tipi aşırı vergi almadır (Crawford 1978: 18-19; Grant 1978: 148-49; Finer 1997: 424). Zimmete para geçirme veya daha düşük miktarlarda değerlendirme

<sup>4</sup> İltizam şirketleri resmen ihalelere katılan bir baş üye (*manceps*) tarafından yönetiliyordu. *Socii*'ler ise günlük yönetimle pek az işi olan şirket hissedarlarıydı. Yönetim, eşit oranda yetkiye sahip olan bir kurul oluşturan *magistri* adı verilen yetkililerin elindeydi. Eyaletlerde vergiler aslen *tabulae* adı verilen hesapları tutan *promagister* denilen yetkililerce toplanıyordu.

yapma için rüşvet alma gibi bir bürokratik sistem içinde yaygın olan yolsuzluk biçimlerinin aksine aşırı vergi alma vergi tabanı üzerindeki olumsuz etkileri nedeniyle yalnızca devletin uzun vadede daha az vergi geliri edinmesine neden olmuştur. Yöneticilerin indirim oranlarının yüksek olduğu bir dönem olduğu için bu tip yolsuzluk daha kolay tolere edilmişti (Levi 1988; Finer 1997: 435).

### **Roma İmparatorluğu'nda İltizam**

Roma Devleti'nin yerini Roma İmparatorluğu'nun alması imparatorların pek çok yerleşik yöneticiyi cumhuriyetçi yönetim sisteminden uzaklaştırmasını sağlamış ve "üç yüz yıldan fazla sürecek bir temel yapı" yaratmıştır (Bowman 1996: 344). Senatör sınıfı tarafından yürütülen resmi görev alma tekeli, Weber'in (1968 [1922]) terimiyle klasik bir patrimonial kapanma durumu kırılmıştır. Ancak devrimden sonra gelen yönetsel değişikliğin asıl boyutu değişkendir (erken dönem modern devrimler için bkz. Goldstone 1991 ve Kiser ve Kane 2001) ve Roma yönetim şeklinin cumhuriyetten imparatorluğa geçişte ne kadar dönüşüm geçirdiği konusunda görüş birliği bulunmamaktadır.

Devlet biçimi MÖ 45 ile 27 arasında *senatus* tarafından kontrol edilen bir cumhuriyetten otokratik bir imparatorluğa dönüştüğünde iltizam sistemi uygulamasına ne oldu? Weber (1976 [1909]) imparatorların iltizam sistemini önce denetlediklerini daha sonra yerine daha bürokratik kamu yönetimi getirerek derhal feshettiklerini öne sürer. Weber'in zamanında mevcut olmayan tarihsel kanıtlar bu resmin fazla basite indirgenmiş olduğunu göstermektedir. İltizam sistemi kullanımı gerçekten de azalmış ancak ortadan kaldırılmamıştır. Doğrudan vergi toplanması çerçevesinde daha az kullanılmış ancak dolaylı vergilerin toplanması için korunmuş ve bağımlılık sorununu çözecek şekilde daha az merkezi hale gelmiştir.

Doğrudan vergilerin özelden kamu tarafından toplanmasına geçişin ne kadar çabuk ve ne kadar evrensel gerçekleştiğine dair tartışmalar sürmektedir ancak bunun gerçekleşmiş olduğu konusunda şüphe yoktur. Sezar doğrudan vergilerin çoğunu vergi tahsildarlarından (*publicanus*) yerel hükümetlere geçirerek doğrudan vergi toplama reformunu başlatmıştır (Badian 1972: 355; Rathbone 1975: 137; Lintott 1993: 77). İltizam sisteminin kısmen feshedilmesi ve reformunun Erken İmparatorluk dönemlerinde başlamış olması önemlidir. Reform için düşük indirim oranlarının önemini vurgulayan argümanların aksine, bu dönem yönetimin güvensiz ve dolayısıyla indirim oranlarının yüksek olduğu bir dönemdir.

İltizamdaki uzaklaşma hareketi tek biçimde gerçekleştirilmedi. Devlet yetkililerini kullanmaya geçiş *senatus*'a bağlı eyaletlerden önce

imparatorluğa bağlı eyaletlerde gerçekleşti çünkü imparatorların ikincisini birinciye oranla daha fazla kontrolü vardı ve aynı durum kent dışındaki topraklardan daha önce kentlerde gerçekleşti (Wells 1992: 139). Tenny Frank (1940: 18) Augustus Dönemi'nde doğrudan vergilerin kimi zaman *quaestorlar* (devlet yetkilileri) tarafından toplandığını ve kimi zaman da *senatus*'a bağlı eyaletlerde mültezimler tarafından toplandığını belirtmektedir. Genel olarak, iltizam merkezi olmayan heterojen bir sistemdi. 2. yüzyılda Romalılar Asya iltizamlarını kontrol ederken Sicilyalılar kendi iltizamlarını yerel olarak kontrol ediyordu ve İspanya'daki vergilerin toplanması için *quaestorlar* kullanılıyordu (Harris 1971: 1379-84; Rathbone 1996: 313).

Bu reformlardaki en önemli tek tiplilik eksiği iltizamın doğrudan vergiler için kaldırılmış olup dolaylı vergiler için korunmuş olmasıydı (Brunt 1990: 393-414; Lintott 1993: 85, 122; Duncan-Jones 1994: 63; Temin 2004: 725). İltizam İspanya'daki gümüş madenleri için kullanılıyordu. Ne var ki, önemli sermaye varlıkları tehlikede olduğu için mültezimlere aşırı vergi almanın önünü kesmek için uzun kiralalar veriliyordu. İltizam ayrıca gümrük ve ulaşım vergileri için de kullanılıyordu (Lintott 1993: 73; Potter 2004: 50-58). Yalnızca mevcut dolaylı vergiler için korunmamış aynı zamanda da Erken İmparatorluk dönemlerinde yenileri için de uygulanmıştı. Jones (1974: 166) vergi tahsildarlarının (*publicanus*) İtalya'da Augustus tarafından konan yeni gider vergilerini toplamak için kullanıldığına dikkat çekmektedir ki bu iddia Weber'in (1976 [1909]) imparatorların bu uygulamayı kaldırmakla ilgilendiğine dair iddiaya karşı güçlü bir kanıt oluşturmaktadır.

Eldeki veriler bir bakıma seyrek olmasına rağmen iltizam sisteminin İmparatorluk'un geç döneminde de halen kullanılmakta olduğu net gibidir. 2. Yüzyıl'ın ikinci yarısında iltizam sistemi Tuna gümrük vergileri gibi bazı dolaylı vergiler için kaldırılmış olabilir ancak mültezimler İmparatorluk'un geç döneminde halen kullanılmakta olduğu için bu dolaylı vergilerin bir kısmı için yerine başka bir sistem getirilmiş olması muhtemelen geçici bir durumdu (Jones 1974: 166-68). Bu konuda muhtemelen en önde gelen otorite olan P. A. Brunt eldeki kanıtların İmparatorluk'ta iltizam sisteminin tamamen ortadan kaldırıldığına dair görüşü desteklemediğini öne sürmektedir. Brunt şöyle der: “(*Societas* [büyük, merkezi iltizamlar] o zaman ortadan kalkmış olmasına rağmen) iltizam İmparatorluk'un geç döneminde dolaylı vergiler için normaldi” (Brunt 1990: 421-22). Bazı kişilerin yanlış bir şekilde iltizamın dolaylı vergiler için terk edildiğine yönelik sonuca varmalarının nedeni vekâlet personelindeki artışın bu personelin mültezimlerin yerini aldığına yönelik varsayımları olmuştur ki aslında bunlar daha da yakından denetlenmişlerdir. Brunt (ibid.: 422) şu kanaattedir:



“Vekillerin denetimden vergi toplamaya geçirildikleri konusunda spesifik kanıt ihtiyacı vardır.” Ne var ki böyle bir kanıt bulunmamaktadır.

Daha sıkı bir şekilde denetlenmeye başlamalarına rağmen anonim şirket olarak işletilen büyük iltizamlar İmparatorluk'un erken döneminde varlıklarını sürdürmüşlerdir. “İmparatorlar zamanla genel olarak atlı sınıfı vekillerin emrinde vergi tahsildarlarını Cumhuriyet Dönemi'ne oranla daha yakından denetleyebilen kendi azad edilmiş kölelerinden ve kölelerinden oluşan bir çeşit devlet hizmeti yarattılar” (ibid.: 356). Bu şirketler Severuslar Dönemi'nde (193-235) varlıklarını sürdürdüler ancak zamanla yerlerini bu dönemde iki veya üç ortaktan oluşan daha küçük şirketlere bıraktılar (ibid.; Andreau 1999: 137). İltizam sisteminin örgütsel biçimi artık tamamlanmıştı – Erken Cumhuriyet Dönemi'ndeki merkezi olmayan küçük iltizamlardan Geç Cumhuriyet Dönemi ile Erken İmparatorluk Dönemi'ne yayılan büyük bir merkezileşme dönemine ilerleyip Principatus Dönemi'nin sonlarına doğru yine merkezileşmekten uzaklaştı. İltizam sisteminin merkezileşmekten uzaklaşmasının bir parçasıydı ki bu da denetlemeyi zorlaştıran ulaştırma hızının azalmasının bir sonucu idi (Jones 1974: 29, 396; Hopkins 1980: 121; Williams 1985: 102). İmparatorlar ayrıca mültezimlere olan bağımlılıklarının azalmasını istiyorlardı ve bunu gerçekleştirmek için daha küçük iltizamların daha yüksek olan işlem maliyetlerini karşılamaya hazırıldılar. Belki de daha önemlisi imparatorlar, kendilerinden önce gelen *senatus principalis*'lerinin aksine, büyük iltizamlardan yolsuz bir şekilde elde edilen kâra ortak değillerdi ve bu nedenle bu sistemi korumak için nedenleri bulunmuyordu.

### **Premodern Patrimonyal Dengeye Dönüş**

Çoğu premodern devlet ve imparatorluk için ideal tipik yönetim dengesi dolaylı vergiler için iltizam sistemini, doğrudan vergilerin toplanması için ise bir çeşit merkezi olmayan patrimonyalizm sistemi (feodal, prebendal, yerel önde gelenler tarafından yönetim) kullanmaktı (Kiser 1994). Denetimin artırılmasına yönelik bir hareket bulunmasına rağmen Weber'in (1976 [1909]) Roma İmparatorluğu'ndaki bürokratikleşmeyle ilgili iddiası abartılıdır. Vekâlet teorisine göre Romalıların karşı karşıya olduğu yapısal şartlar altında –zayıf iletişim sistemine sahip büyük bir imparatorluk-bürokratik yönetim etkili olmazdı.

İmparatorluk yönetiminin pek az yönü Weber'in (1976 [1909]) bürokratik modeline yaklaşır. İmparatorlukta bürokrasi yönünde bazı reformlar yapılmıştı (Alston 1998: 247). Hem mali yönetim hem de eyalet valileri daha sıkı denetime tâbi tutulmuş, eyaletler daha iyi yönetilmiş ve

irtikâp azaltılmıştı (Williams 1985: 109; Wells 1992: 135; Lintott 1993: 112-13, 119). Ancak doğrudan vergiler için iltizam sisteminin yerini alan sistem en temel yönlerden patrimonyaldi, bürokratik değildi ve aslında zaman içinde daha da patrimonyal bir hale gelmişti. *Consilium*'dan türetilen "consistory" adı verilen kilise konseyi, rutin yönetim işleriyle ilgilenen ana merkezi hükümet organıydı ve imparatorun arkadaşları veya refakatçilerinden oluşan gayri-resmi bir birimdi (Jones 1974: 333-36). Merkezi yönetimin kalanı imparatorun kendi azad edilmiş kölelerinden ve kölelerinden oluşan çoğunlukla klasik bir patrimonyal evdi (Garnsey ve Saller 1987: 22-25; Alston 1998: 248). Augustus köle ve eski kölelerden oluşan kişileri istihdam etme uygulamasını başlatmıştı ve bu uygulamayı emperyal yönetimin mihenk taşı haline getiren Claudius oldu; ayrıca köleler ve azad edilmiş eski köleler yönetimde Hadrianus Dönemi'ne kadar önemli roller oynadılar (Stevenson 1975 [1939]: 118-20; Schwartz 1998: 24). Köleler ve azad edilmiş köleler bağımlılıkları nedeniyle zayıf denetleme kapasitesi bulunan bir dönemde faydalıydılar: "Güçlü yönleri sadakat ve minnettarlıktı" (Schwartz 1998: 24). Askerler de bazen vergi toplamak için kullanılıyordu (Lendon 1997: 4). Traianus'un denetlemeyi iyileştirmedeki başarısı hiyerarşik bürokratik denetlemeden ziyade daha çok amaca özel komisyon üyelerini kullanmasına bağlıydı (Schwartz 1998: 75). Kayıt tutma sistemi hala "aşırı derecede yetersizdi" (Goodman 1997: 92). Lintott'un (1993: 124) dikkat çektiği üzere "Sivil yönetim hala Cumhuriyet Dönemi'ndekine güçlü bir şekilde benziyordu" (bkz. ayrıca Brunt 1990). Peter Garnsey ve Richard Saller (1987: 21) iltizamdan uzaklaşmanın "bürokratik hükümetle ilişkilendirilebilecek bir yönetsel tek tiplilik çabasının bir parçası olmadığını" belirtmektedir (bkz. ayrıca Millar 1977: 275-76).

### Sonuç

Belirli tarihsel ve yönetsel bağlamlar dâhilindeki temsilcilik ilişkilerinin ana sorunlarını içeren vekâlet teorisi sosyolojik bir versiyonu yönetsel tarihi anlamak için faydalı bir analitik yöntem sağlamaktadır. Bu makalede, vekâlet teorisinin Roma Cumhuriyeti ve İmparatorluğu'nda özelleştirilmiş vergi toplama yöntemine ilişkin sorunlara yeni bir bakış getirebileceği gösterilmiştir. İmparatorluğun büyüklüğündeki değişimlerin, iletişim teknolojisinin gelişmesinin ve toplanan vergi tipinin sonucu olarak değişiklik gösteren iltizam sisteminin boyutları ve etkililiğini ortaya koymanın yanı sıra *principalis*'lerin özelliklerinin de nedensel faktörler olarak önemli olduğunu öne sürdük.

Ulaştığımız en genel sonuç Cumhuriyet Dönemi Roma'sında iltizam sisteminin (dolaylı vergilerin yanı sıra doğrudan vergileri de kapsayacak

şekilde) fazla geniş olduğu yönündedir zira *senatus* temsilcileriyle devir hızı yüksek bir ilişki içinde birden fazla bir *principalis* idi ve Geç Cumhuriyet Dönemi'nde az denetleniyordu. Bu durum, senatörlerin, yüksek memurların ve mültezimlerin vergi mükelleflerinin karşısında çıkarlarını aslen birleştirir şekilde senatörlerin iltizamlara doğrudan yatırım yapmalarında daha da kötüleşen bu kurumsal sorunlar vergi mükelleflerinin aşırı suiistimal edilmelerine yol açmıştı. Özelleştirme yalnızca *principalis*'lerin suiistimali engelleyecek hem kapasiteye hem de nedene sahip olmaları durumunda etkili olur. Büyüklük ve teknolojinin denetleme kapasitesini nasıl sınırlandırdığı çerçevesinde kapasite meselesini tartışmış olmamıza rağmen odak noktamız aslen birden fazla *principalis*, temsilcilerle devir hızı yüksek ilişki ve yüksek indirim oranlarından kaynaklanan neden sorununu araştırdığımız nedenler konusundaydı.

Senatörlerin iltizamlara giderek daha fazla katılması ve devletin bunlara giderek daha fazla bağımlı hale gelmesinin nedeni Geç Cumhuriyet Dönemi'nde iltizamların büyüklüğünün artmasıydı. Büyük iltizamlar daha etkiliydi—işlem maliyetlerini düşürmüşler ve ölçek ekonomisinden faydalanmışlardı. Bu iltizamların büyümesi sadece en zengin sınıfın bunları yönetebileceği anlamına geliyordu, bu sınıf da Romalı senatörlerden oluşuyordu. Bu durum, senatörlerle mültezimler arasındaki ihtilafli ilişkinin ortadan kaldırıldığı İmparatorluk Dönemi'nde değişmeye başladı. İltizamlar toplam devlet gelirinin büyük bir payını kontrol ettiklerinde ve ayrıca ciddi krediler sağladıklarında yüksek olan *principalis*'lerin bu temsilcilere gittikçe artan bağımlılığının maliyeti, imparatorlar *principalis* olarak *senatus*'un yerini aldıklarında artık yolsuzluğun faydalarından doğrudan pay almakla karşılaşmıyordu. Bu nedenle iltizamların büyüklüğü Erken İmparatorluk Dönemi'nde azalmıştı ve daha sıkı denetime tâbi tutulmaya başladılar. İmparatorluk Dönemi'nde iltizam sistemi feshedilmedi ancak daha az vergi tipi için kullanılmak suretiyle sınırları basitçe daraltıldı. Doğrudan vergiler devlet yönetimine aktarıldı ancak Cumhuriyet Dönemi'nde de olduğu gibi dolaylı vergiler özel yönetim altında kalmaya devam etti.

İndirim oranlarının oynadığı rolü vurgulayan argümanlar, hem Weber'in (1976 [1909]) hem de Levi'nin (1988) odaklandığı dönem olan Geç Cumhuriyet Dönemi'ndeki etkisiz özelleştirmenin zor zamanlamasını açıklayabilir. Ne var ki, bunlar doğrudan vergiler için iltizam sisteminin feshedildiği ve diğer iltizamların daha sıkı bir şekilde denetlenmeye başladığı büyük reformların, imparatorların indirim oranlarının yüksek olduğu Erken İmparatorluk Dönemi'nde gerçekleştiğini açıklayamaz. Bu, indirim oranlarının Roma iltizam sisteminde rol oynamadığı veya başka durumlarda önemli nedensel faktörler olmayabilecekleri anlamına gelmez

ancak senatörler ile yüksek memurlar arasındaki benzersiz devir hızı yüksek ilişkinin bu durumda daha önemli bir belirleyici olduğu sonucuna varabiliriz.

İmparatorluk Dönemi'ndeki kurumsal yapıya ilişkin bu sorunların çözümlenmesinin ardından Roma devleti çoğu premodern devleti karakterize edecek olan bir örüntü oluşturmuştur: Dolaylı vergilerin özelleştirme yoluyla toplanması ve doğrudan vergilerin toplanmasından sorumlu yerli kişilerle oluşan merkezi olmayan patrimonyalizm. Bu imparatorluğun ve aslında çoğu premodern devletin, karşı karşıya olduğu yapısal şartlar çerçevesinde denetleme sorunları daha merkezi bir bürokratik sistemin gelişimini engellemiştir.

### **Notlar**

Bu makalenin taslağı American Sociological Association'ın Ağustos 2000 tarihinde Washington, DC'de yapılan yıllık toplantısında sunulmuştur. Faydalı yorumları için Arther Ferrill, Joshua Kane, Aaron Laing, April Linton ve Ted Welser'a teşekkür ederiz.

**KAYNAKÇA**

- Adams, Julia (1996) "Principals and agents, colonialists and company men: The decay of colonial control in the Dutch East Indies." *American Sociological Review* 61: 12–28.
- Adcock, F. E. (1964) *Roman Political Ideas and Practice*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Alston, R. (1998) *Aspects of Roman History, AD 14–117*. New York: Routledge.
- Andreau, Jean (1999) *Banking and Business in the Roman World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Austin, A. E. (1989) "Roman government and politics, 200–134 BC," in A. E. Austin, F. W. Walbank, M. W. Fredericksen, and R. M. Ogilve (eds.) *Cambridge Ancient History*. Vol. 8. Cambridge: Cambridge University Press: 163–96.
- Badian, Ernst (1968) *Roman Imperialism in the Late Republic*. Oxford: Oxford University Press.
- (1972) *Publicans and Sinners*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Banfield, Edward (1975) "Corruption as a feature of governmental organization." *Journal of Law and Economics* 18: 587–605.
- Bowman, Alan (1996) "Egypt," in Alan Bowman, Edward Champlin, and Andrew Lintott (eds.) *Cambridge Ancient History*. Vol. 10. Cambridge: Cambridge University Press: 676–702.
- Brunt, P. A. (1975) "The administrators of Roman Egypt." *Journal of Roman Studies* 65: 124–47.
- (1990) *Roman Imperial Themes*. Oxford: Clarendon.
- Casson, L. (1994) *Travel in the Ancient World*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Che, Yeon-Koo (1995) "Revolving doors and the optimal tolerance for agency collusion." *RAND Journal of Economics* 26: 378–97.
- Coleman, James (1970) "Political money." *American Political Science Review* 64: 1074–87.
- Crawford, Michael (1977) "Rome and the Greek world: Economic relationships." *Economic History Review* 30: 42–52.
- (1978) *The Roman Republic*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Duncan-Jones, Richard (1990) *Structure and Scale in the Roman Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (1994) *Money and Government in the Roman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Ferejohn, John, and Charles Shipan (1990) "Congressional influence on bureaucracy." *Journal of Law, Economics, and Organization* 6: S1–S20.
- Finer, Samuel (1997) *The History of Government*. Vol. 1. Oxford: Oxford University Press.
- Finley, M. I. (1978) "Empire in the Greco-Roman world." *Greece and Rome* 25: 1–15.
- Frank, Tenny (1927) *An Economic History of Rome*. London: Cape.
- (1940) *An Economic Survey of Ancient Rome*. Vol. 5. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Garnsey, Peter, and Richard Saller (1987) *The Roman Empire*. Berkeley: University of California Press.
- Goldstone, Jack (1991) *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*. Berkeley: University of California Press.
- Goodman, M. (1997) *The Roman World, 44 BC–AD 180*. New York: Routledge.
- Grant, M. (1978) *History of Rome*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Gromley, William (1979) "A test of the revolving door hypothesis at the FCC." *American Journal of Political Science* 23: 665–83.
- Gruen, E. S. (1968) *Roman Politics and the Criminal Courts, 149–68 BC*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (1995) *The Last Generation of the Roman Republic*. Berkeley: University of California Press.
- Harris, W. V. (1971) "On war and greed in the second century BC." *American Historical Review* 76: 1371–85.
- Hopkins, Keith (1980) "Taxes and trade in the Roman Empire (200 BC–AD 400)." *Journal of Roman Studies* 70: 101–25.
- Jones, A. H. M. (1974) *The Roman Economy*. Totowa, NJ: Row man and Little field.
- Kiser, Edgar (1994) "Markets and hierarchies in early modern fiscal systems: A principal agent analysis." *Politics and Society* 22: 284–315.
- (1999) "Comparing varieties of agency theory in economics, political science, and sociology: An illustration from state policy implementation." *Sociological Theory* 17: 146–70.
- Kiser, Edgar, and Joshua Kane (2001) "Revolution and state structure: The bureaucratization of tax administration in early modern England and France." *American Journal of Sociology* 107: 183–223.

- Lendon, J. E. (1997) *Empire of Honor: The Art of Government in the Roman World*. Oxford: Oxford University Press.
- Levi, Margaret (1988) *Of Rule and Revenue*. Berkeley: University of California Press.
- Lintott, Andrew (1993) *Imperium Romanum*. London: Routledge.
- (1999) *The Constitution of the Roman Republic*. Oxford: Clarendon.
- Love, J. R. (1991) *Antiquity and Capitalism*. New York: Routledge.
- Mann, Michael (1986) *Sources of Social Power*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Millar, Fergus (1977) *The Emperor in the Roman World: 31 BC–AD 337*. London: Duckworth.
- (1984) “The political character of the classical Roman Republic, 200–151 B.C.” *Journal of Roman Studies* 74: 1–19.
- Perrow, Charles (1990) “Economic theories of organization,” in Sharon Zukin and Paul Dimaggio (eds.) *Structures of Capital*. Cambridge: Cambridge University Press: 121–52.
- Potter, David (2004) *The Roman Empire at Bay, A.D. 180–395*. London: Routledge.
- Rathbone, D. W. (1996) “The imperial finances,” in Alan Bowman, Edward Champlin, and Andrew Lintott (eds.) *Cambridge Ancient History*. Vol. 10. Cambridge: Cambridge University Press: 309–23.
- Richardson, John (1976) “The Spanish mines and the development of provincial taxation in the second century BC.” *Journal of Roman Studies* 66: 139–52.
- (1994) “The administration of the empire,” in J. A. Clark, Andrew Lintott, and Elizabeth Rawson (eds.) *Cambridge Ancient History*. Vol. 9. Cambridge: Cambridge University Press: 564–98.
- Saller, R. P. (1982) *Personal Patronage under the Early Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schwartz, R. (1998) *The Roman Empire*. New York: University Press of America.
- Scullard, H. H. (1973) *Roman Politics, 220–150 B.C.* Oxford: Clarendon.
- Shelton, J. (1988) *As the Romans Did: A Sourcebook in Roman Social History*. New York: Oxford University Press.
- Stevenson, G. H. (1975 [1939]) *Roman Provincial Administration*. Westport, CT: Greenwood.
- Talbert, Richard (1996) “The senate and senatorial and equestrian posts,” in Alan Bowman, Edward Champlin, and Andrew Lintott (eds.) *Cambridge Ancient History*. Vol. 10. Cambridge: Cambridge University Press: 324–43.

- Temin, Peter (2004) "Financial intermediation in the early Roman Empire." *Journal of Economic History* 64: 705–33.
- Vishnia, Rachel Feig (1996) *State, Society, and Popular Leaders in Mid-Republican Rome, 241–167 B.C.* London: Routledge.
- Wachter, J. (1987) *The Roman Empire*. London: Dent.
- Weber, Max (1968 [1922]) *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.
- (1976 [1909]) *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations*. London: New Left Books.
- Wells, C. (1992) *The Roman Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Williams, Stephen (1985) *Diocletian and the Roman Recovery*. New York: Methuen.
- Yakobsen, Alexander (1999) *Elections and Electioneering in Rome*. Stuttgart: Steiner.